

СУРОГАТНЕ МАТЕРИНСТВО ТА ТОРГІВЛЯ ЛЮДЬМИ: КРИТЕРІЇ ВІДМЕЖУВАННЯ ТА ПІДСТАВИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ¹

Вознюк А.А.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач науково-дослідної лабораторії
з проблем протидії злочинності
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-3352-5626*

Гриньків О.О.,

*доктор юридичних наук,
старший викладач кафедри спеціальних дисциплін
Національної академії Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького
ORCID: 0000-0003-1002-7955*

Єрменчук О.П.,

*доктор юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
з проблем протидії злочинності
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-5722-7183*

Вознюк А.А., Гриньків О.О., Єрменчук О.П. Суругатне материнство та торгівля людьми: критерії відмежування та підстави кримінальної відповідальності.

Стаття присвячена проблемі суругатного материнства, яке є сучасним методом допоміжних репродуктивних технологій, але викликає багато етичних і правових суперечок. Відсутність чіткого розмежування між законними та незаконними діями ускладнює правозастосовну діяльність. Основна увага приділена питанню розмежування законного суругатного материнства та торгівлі людьми.

Аргументовано, що основними умовами, що забезпечують законність суругатного материнства, є: 1) наявність медичних показань до процедури; 2) документальне оформлення усіх необхідних документів, передусім договору між суругатною матір'ю та замовниками, який відповідає чинному законодавству; 3) генетичний зв'язок дитини з принаймні одним із батьків-замовників; 4) відсутність генетичного зв'язку між суругатною матір'ю та дитиною; 5) повна добровільність участі суругатної матері.

Встановлено, що договір між суругатною матір'ю та батьками-замовниками є ключовим для легальності програми суругатного материнства. Його відсутність може свідчити про торгівлю людьми. Торгівля людьми може відбуватися як при дотриманні законів, так і при їх порушенні, стосуючись суругатної матері або дитини.

Незаконна діяльність, пов'язана з використанням суругатного материнства як інструменту торгівлі людьми, може включати: 1) вербування жінок з використанням примусу, викрадення, обману, шантажу, матеріальної чи іншої залежності потерпілого, його уразливого стану або підкупу третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання згоди на його експлуатацію; 2) торгівлю, переміщення, переховування, передачу або одержання дитини, народженої суругатною матір'ю, які, як свідчить практика, здійснюються з метою реалізації певними особами права на батьківство, тобто незаконного усиновлення (удочеріння). Водночас не слід виключати випадки, коли метою таких протиправних діянь щодо дитини може бути будь-яка інша форма експлуатації.

Кримінально-правової оцінки потребують як дії суругатної матері, так і замовників таких послуг, а також осіб, які супроводжують за забезпечують застосування цієї допоміжної репродуктивної технології.

Ключові слова: торгівля людьми, суругатне материнство, допоміжні репродуктивні технології, медицина, медичні послуги, кримінальні правопорушення проти волі, честі та гідності особи, кри-

¹ Наукову статтю підготовлено в межах іменної стипендії Верховної Ради України для молодих учених – докторів наук за 2024 рік (0124U003903).

мінальна відповідальність, потерпілий, іноземець, дитина, здоров'я особи, досудове розслідування, кримінальне провадження, підроблення документів, договір, спосіб вчинення кримінального правопорушення, попередження кримінальних правопорушень.

Vozniuk A.A., Hrynkiv O.O., Yermenchuk O.P. Surrogacy and human trafficking: criteria for distinction and grounds for criminal liability.

The article addresses the issue of surrogacy, a modern method of assisted reproductive technologies that raises numerous ethical and legal controversies. The lack of clear differentiation between legal and illegal actions complicates law enforcement practices. The focus is on distinguishing lawful surrogacy from human trafficking.

It is argued that the main conditions ensuring the legality of surrogacy include: 1) the presence of medical indications for the procedure; 2) the proper documentation of all necessary papers, particularly the contract between the surrogate mother and the intended parents, in compliance with current legislation; 3) a genetic link between the child and at least one of the intended parents; 4) the absence of a genetic connection between the surrogate mother and the child; 5) the surrogate mother's full voluntary participation.

The study establishes that the contract between the surrogate mother and the intended parents is key to the legality of a surrogacy program. Its absence may indicate human trafficking. Human trafficking can occur both in compliance with laws and in their violation, involving either the surrogate mother or the child.

Illegal activities associated with using surrogacy as a tool for human trafficking may include: 1) recruiting women through coercion, abduction, fraud, blackmail, material or other dependence of the victim, their vulnerable condition, or bribery of a third party controlling the victim to obtain consent for their exploitation; 2) trading, moving, hiding, transferring, or receiving a child born via surrogacy, which, as practice shows, is often carried out to grant certain individuals the right to parenthood, i.e., unlawful adoption. At the same time, it is crucial to acknowledge that such criminal acts concerning the child may pursue other forms of exploitation.

Criminal legal assessment should address the actions of the surrogate mother, the intended parents, and individuals facilitating or ensuring the application of this assisted reproductive technology.

Key words: human trafficking, surrogacy, assisted reproductive technologies, medicine, medical services, criminal offenses against personal freedom, honor, and dignity, criminal liability, victim, foreign national, child, individual health, pre-trial investigation, criminal proceedings, document forgery, contract, methods of committing a criminal offense, prevention of criminal offenses.

Постановка проблеми. Сурогатне материнство є одним із сучасних методів допоміжних репродуктивних технологій, який дозволяє подружнім парам із безпліддям стати батьками. До використання цієї технології, окрім подружніх пар із безпліддям, вдаються інші особи в протиправних цілях: як з метою реалізації свого права на батьківство (наприклад іноземці, що перебувають в одностатевих шлюбах, або іноземці, які не мають показань до застосування цієї репродуктивної технології), так і з метою одержання дитини задля подальшої її експлуатації. Серед правових проблем вагоме місце посідають питання відмежування законного сурогатного материнства від торгівлі людьми, оскільки визначення правових меж між законною і кримінально протиправною діяльністю у цій сфері сприятиме вчасному виявленню відповідних кримінальних пропусків, правильній кваліфікації вчиненого, а також захисту прав людини, зокрема сурогатних матерів, народжених ними дітей та замовників послуг сурогатного материнства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми кримінально-правової протидії торгівлі людьми в контексті сурогатного материнства досліджували у своїх працях А.В. Андрушко «Теоретико-прикладні засади запобігання та протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи» (2020) [1], Е.Р. Костик «Правова природа договору про сурогатне материнство» (2022) [2], Я.О. Триньова «Правове врегулювання використання допоміжних репродуктивних технологій в Україні: аналіз та пропозиції» (2022) [3], В. Чечерський «Human trafficking and surrogate motherhood: challenges» (2021) [4], а також звернена увага в попередніх публікаціях [5; 6; 7]. Водночас потребують дослідження питання юридичних меж сурогатного материнства та відмежуванню його законної практики від торгівлі жінками, що беруть участь в застосуванні цієї репродуктивної технології, та народженими ними дітьми.

Метою статті є визначення критеріїв відмежування законної діяльності у сфері сурогатного материнства від торгівлі людьми.

Виклад основного матеріалу. Законна діяльність, пов'язана із застосуванням цієї допоміжної репродуктивної технології, за певних обставин набуває характеру кримінально протиправної

діяльності. Йдеться про випадки використання уразливого стану, обману чи примусу відносно жінок, що стають сурогатними матерями, порушення умов та порядку застосування сурогатного материнства, надання неправдивої інформації органам державної влади, підроблення документів чи вчинення інших кримінально протиправних діянь з метою легалізації статусу новонародженої дитини та/або переміщення її за кордон тощо.

У правозастосовній діяльності виникають складнощі під час відмежування законної діяльності у сфері сурогатного материнства від незаконної, передусім від торгівлі людьми.

У контексті зазначеного В. Чечерський стверджує, що у кримінально-правовому аспекті необхідно довести факт умисного порушення суб'єктами, які беруть участь у програмі сурогатного материнства, порядку та підстав застосування сурогатного материнства з метою подальшої торгівлі новонародженими [4, с. 41].

Йдеться передусім про положення наказу МОЗ України № 787 «Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні», яким регулюється сурогатне (замінне) материнство.

У цьому нормативно-правовому акті визначено умови законності застосування досліджуваної допоміжної репродуктивної технології.

Відповідно до п. 6.1. зазначеного наказу необхідними **умовами для проведення сурогатного (замінного) материнства є:**

- 1) наявність медичних показань до сурогатного материнства;
- 2) документи, необхідні для проведення сурогатного материнства;
- 3) подружжя (або один з майбутніх батьків), в інтересах якого здійснюється сурогатне материнство, повинно (повинен) мати генетичний зв'язок з дитиною;
- 4) сурогатна мати не повинна мати безпосередній генетичний зв'язок з дитиною. Дозволяється виношування вагітності близькими родичами майбутніх батьків (мати, сестра, двоюрідна сестра тощо) [8].

У разі недотримання зазначених умов у вчиненому може вбачатися торгівля дитиною. Водночас торгівля людьми щодо сурогатної матері може мати місце у випадку торгівлі нею, а так само її вербування, переміщення, переховування, передачу або одержання, вчинені з метою експлуатації, з використанням примусу, викрадення, обману, шантажу, матеріальної чи іншої залежності потерпілого, його уразливого стану або підкупу третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання згоди на його експлуатацію. У судовій практиці встановлено факти вербування жінок з метою експлуатації як сурогатних матерів з використанням обману та уразливого стану, а також притягнуто до кримінальної відповідальності окремих співучасників цих деліктів [9; 10; 11].

Розглянемо детальніше критерії відмежування торгівлі дітьми від законного сурогатного материнства.

1. Наявність медичних показань до сурогатного материнства:

- відсутність матки (вроджена або набута);
- деформація порожнини або шийки матки при вроджених вадах розвитку або внаслідок хірургічних втручань, доброякісних пухлин, при яких неможливе виношування вагітності;
- структурно-морфологічні або анатомічні зміни ендометрія, що призводять до втрати рецептивності, синехії порожнини матки, які не піддаються лікуванню;
- тяжкі соматичні захворювання, при яких виношування вагітності загрожує подальшому здоров'ю або життю реципієнта, але які не впливають на здоров'я майбутньої дитини;
- невдалі повторні спроби допоміжних репродуктивних технологій (4 і більше разів) при неодноразовому отриманні ембріонів високої якості, перенесення яких не приводило до настання вагітності (п. 6.2. наказу МОЗ України № 787) [8].

В ухвалі Подільського районного суду міста Києва від 22 лип. 2024 р. слушно зауважено, що аналізом чинних норм встановлено, що право на сурогатне материнство має виключно подружжя (чоловік та жінка), що перебувають у зареєстрованому шлюбі, один з яких або обидва мають безпліддя (в тому числі наявність медичних показань до сурогатного материнства, передбачених законом) та надали передбачені законом документи [13].

2. Наявність документів, необхідних для проведення сурогатного материнства:

- а) з боку сурогатної матері:
  - заява сурогатної матері;
  - копія паспорта сурогатної матері;
  - копія свідоцтва про шлюб або про розлучення сурогатної матері (крім одиноких жінок);
  - копія свідоцтва про народження дитини (дітей);
  - згода чоловіка сурогатної матері на її участь у програмі сурогатного материнства за формою, наведеною в додатку 19 до зазначеного Порядку (крім одиноких жінок) (п. 6.10. наказу МОЗ України № 787).

б) з боку подружжя, в інтересах якого здійснюється сурогатне материнство:
заява пацієнта/пацієнтів щодо застосування допоміжних репродуктивних технологій;
копії паспортів;
копія свідоцтва про шлюб;

нотаріально засвідчена копія письмового спільного договору між сурогатною матір'ю та жінкою (чоловіком) або подружжям (п. 6.11. наказу МОЗ України № 787) [8].

Серед зазначених документів особливо важливим є договір про сурогатне материнство. Торгівля дітьми також може відбуватися шляхом укладення певного договору, однак він суттєво відрізняється від легального договору про застосування сурогатного материнства.

Важливо звернути увагу на етап укладання договору. У випадку із законним сурогатним материнством відповідний договір обов'язково повинен бути укладеним до застосування цієї допоміжної репродуктивної технології. Має рацію В. Чечерський в тому, що застосування такої допоміжної репродуктивної технології потребує укладення угоди перед імплантацією ембріона жінці, яка бере на себе обов'язки сурогатної матері. Торгівля дітьми передбачає укладення відповідної цивільно-правової угоди щодо дитини на будь-якому етапі, включаючи запліднення, вагітність, виношування та пологи [4, с. 38-39].

Аналізуючи правову природу договору про сурогатне материнство, його предмет зокрема, Е.Р. Костик виділяє головні ознаки, які не передбачають склад злочину «Торгівля людьми» учасниками програми сурогатного материнства: 1) предмет договору – дії сурогатної матері, які полягають у наданні медичної послуги в межах лікування безпліддя для потенційних батьків; 2) такі дії виконуються із біоматеріалу батьків – замовників, тобто генетичної спорідненості між сурогатною матір'ю та дитиною немає (гестаційне сурогатне материнство); 3) оскільки правовідносини у сфері сурогатного материнства є договірними, суб'єкти вступають в цю програму на засадах добровільності, свободи вибору, власного волевиявлення; 4) у разі комерційного виду сурогатного материнства, здійснюється грошова компенсація за надані нею послуги та покриття її витрат, передбачених в договорі про сурогатне материнство; 5) дитина, народжена в результаті застосування програми сурогатного материнства передається потенційним (генетичним) батькам за згодою сурогатної матері як особи, яка надала медичну послугу [2, с. 129].

Вчені слушно зауважують, що договори про сурогатне материнство породжують безліч етичних і правових проблем, оскільки ця процедура призводить до розмежування генетичного, соціального та юридичного батьківства, що створює повну юридичну плутанину [14].

Якщо відсутній договір про сурогатне материнство, то не можуть бути дотримані інші умови законності застосування цієї допоміжної репродуктивної технології. Відтак у вчиненому будуть наявні ознаки не лише кримінального правопорушення, передбаченого ст. 149 КК України (йдеться передусім про торгівлю дітьми), але й інших деліктів. Сурогатна мати може стати співучасником торгівлі дітьми, вдаватися до підроблення документів. Також втрачається можливість замовників послуг сурогатного материнства реалізувати своє право на батьківство у законний спосіб, а осіб, які організують, супроводжують чи забезпечують цей процес, легально передати дитину, допомогти оформити необхідні документи, зокрема і для вивезення дитини за кордон, оскільки замовниками послуг сурогатного материнства є передусім іноземці.

3. Дотримання вимог щодо генетичного зв'язку з дитиною. *Подружжя (або один з майбутніх батьків), в інтересах якого здійснюється сурогатне материнство, повинно (повинен) мати генетичний зв'язок з дитиною. Сурогатна мати не повинна мати безпосередній генетичний зв'язок з дитиною. Дозволяється виношування вагітності близькими родичами майбутніх батьків (мати, сестра, двоюрідна сестра тощо) [8].*

Як зауважує В. Чечерський сучасна медицина виділяє два види сурогатного материнства:

– повне або гестаційне сурогатне материнство – перенесення ембріона людини, зачатого подружжям, дружиною та донором, донорами в тіло сурогатної матері. У цьому випадку сурогатна мати не має генетичного споріднення з дитиною;

– часткове або гендерне сурогатне материнство передбачає генетичну спорідненість з дитиною, оскільки використовується яйцеклітина сурогатної матері [4, с. 39-40].

Відповідно до ч. 2 ст. 123 Сімейного кодексу України у разі перенесення в організм іншої жінки ембріона людини, зачатого подружжям (чоловіком та жінкою) в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій, батьками дитини є подружжя [15].

Аналіз цієї норми Сімейного кодексу України засвідчує, що національне законодавство регламентує лише повне або гестаційне сурогатне материнство: перенесення в організм іншої жінки ембріона людини, зачатого подружжям (чоловіком та жінкою).

Досліджуючи питання обов'язкового генетичного споріднення дитини з особами, які вдалися до методу сурогатного материнства, В. Чечерський зауважує, що ідеальний варіант, коли обое

з подружжя є біологічними батьками майбутньої дитини. Однак іноді тільки один із клієнтів, які замовляють цю медичну процедуру, має генетичний зв'язок з дитиною. Таким чином, за відсутності генетичної спорідненості між дитиною та обома батьками можуть існувати інші види та комбінації штучного запліднення, включаючи використання донорства ембріона або гамети, що саме по собі не тягне за собою незаконність сурогатного материнства, відмову у визнанні батьківства та автоматичне встановлення факту торгівлі людьми. На його думку, поєднання сурогатного материнства та використання лише донорських статевих клітин є фактично «прихованою формою усиновлення» і не пов'язане із здійсненням природного права на відтворення [4, с. 39-40]. Така позиція є дискусійною, оскільки порушення вимог щодо застосування цієї допоміжної репродуктивної технології ставить під сумнів законність передачі дитини. Незаконність програми сурогатного материнства у цьому випадку дає підстави визнавати незаконними діяння щодо передачі дитини. З метою уникнення таких неоднозначностей на законодавчому рівні (можливо навіть в окремому законі) необхідно детально врегулювати питання про дозволи і заборони у сфері сурогатного материнства. Особливу увагу варто звернути на дозвіл/заборону використання донорства ембріона або гамети, оскільки в таких діях не вбачається необхідного ступеня суспільної небезпеки. Це дозволить правоохоронним органам зосередити свої зусилля на реально суспільно небезпечних фактах торгівлі дітьми.

Водночас важливо звернути увагу також на інші ознаки законності/незаконності застосування досліджуваної репродуктивної технології.

Оплата послуг. Відмежовуючи сурогатне материнство як медичну послугу від торгівлі людьми Е. Р. Костик зауважує, що цей злочин матиме місце у випадку повної відсутності генетичної спорідненості дитини з батьками-замовниками та наявності оплати за її передачу замовникам [2, с. 128]. Безумовно зазначені ознаки свідчать про торгівлю людьми. Однак слід звернути увагу на той факт, що торгівля людьми, як відомо, це делікт, який охоплює випадки як оплатної, так і безоплатної передачі дитини.

Слід розмежовувати оплату послуг сурогатної матері у випадку правомірного застосування допоміжної репродуктивної технології та у випадку торгівлі людьми. Має рацію В. Чечерський в тому, що у випадку оплати правомірних послуг сурогатного материнства мова йде про надання сурогатною матір'ю платних послуг і дитина повинна бути передана (повернена) батькам, де передача дитини є логічним юридичним завершенням всієї медичної процедури, пов'язаної із забезпеченням репродуктивних прав. У випадку торгівлі людьми мова йде спочатку про незаконну передачу дитини від однієї особи до іншої за плату, де головним завданням є незаконна передача дитини, а метою – отримання неправомірної вигоди. Відтак з об'єктивної сторони факт оплати послуг сурогатного материнства не свідчить про торгівлю дітьми [4, с. 38-39].

Передача дитини. Як під час торгівлі дітьми, так і під час реалізації програми сурогатного материнства відбувається передача дитини іншим особам, зокрема тим, які хочуть стати її законними батьками. Водночас між цією законною і незаконною діяльністю існує суттєва різниця. В. Чечерський зазначає, що при торгівлі дитиною з об'єктивної сторони відбувається незаконна безповоротна передача дитини від однієї особи до іншої. Законна передача дитини від однієї особи іншій не є злочином. У законних договорах про сурогатне материнство дитина передається на законних підставах, оскільки об'єктом такого договору, укладеного між сурогатною матір'ю та передбачуваними батьками, є не дитина, а послуги, пов'язані з імплантацією ембріона, вагітністю, пологами [4, с. 38-39].

Висновки. Сурогатне материнство, як один із методів допоміжних репродуктивних технологій, вимагає чіткого юридичного регулювання для запобігання його використанню в незаконних цілях, зокрема у торгівлі людьми. Дотримання умов, передбачених наказом МОЗ України № 787, є ключовим для відмежування законної діяльності у цій сфері від кримінальних правопорушень, передусім торгівлі людьми.

Основними умовами, що забезпечують законність сурогатного материнства, є: 1) наявність медичних показань до процедури; 2) документальне оформлення усіх необхідних документів, передусім договору між сурогатною матір'ю та замовниками, який відповідає чинному законодавству; 3) генетичний зв'язок дитини з принаймні одним із батьків-замовників; 4) відсутність генетичного зв'язку між сурогатною матір'ю та дитиною; 5) повна добровільність участі сурогатної матері.

Наявність договору між сурогатною матір'ю та батьками-замовниками є важливим елементом, що визначає легальність програми сурогатного материнства. Відсутність такого договору зазвичай свідчить про торгівлю людьми.

Чітке законодавче регулювання та правозастосувальна практика, яка базується на встановлених критеріях законності, є ключовими чинниками у забезпеченні захисту прав сурогатних матерів, народжених ними дітей та замовників послуг сурогатного материнства.

Торгівля людьми може мати місце як за умови дотримання вимог, визначених Порядком застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні, так і за умови їх порушення. У контексті сурогатного материнства торгівля людьми може стосуватися сурогатної матері та/або народженої нею дитини.

Незаконна діяльність, пов'язана з використанням сурогатного материнства як інструменту торгівлі людьми, може включати:

1. Вербування жінок з використанням примусу, викрадення, обману, шантажу, матеріальної чи іншої залежності потерпілого, його уразливого стану або підкупу третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання згоди на його експлуатацію. Етап вербування зазвичай має добровільний характер, а примус застосовується вже під час експлуатації жінки як сурогатної матері чи після народження дитини.

2. Торгівлю, переміщення, переховування, передачу або одержання дитини, народженої сурогатною матір'ю, які, як свідчить практика, здійснюються з метою реалізації певними особами права на батьківство, тобто незаконного усиновлення (удочеріння). Водночас не слід виключати випадки, коли метою таких протиправних діянь щодо дитини може бути будь-яка інша форма експлуатації (всі форми сексуальної експлуатації, використання в порнобізнесі, вилучення органів, примусове одруження, примусове втягнення у зайняття жебрацтвом, втягнення у злочинну діяльність, використання у збройних конфліктах тощо).

Кримінально-правової оцінки потребують як дії сурогатної матері, так і замовників таких послуг, а також осіб, які супроводжують за забезпечують застосування цієї допоміжної репродуктивної технології.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрушко А.В. Теоретико-прикладні засади запобігання та протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи : монографія. Київ: Ваіте, 2020. 560 с.
2. Костик Е.Р. Правова природа договору про сурогатне материнство. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. Серія ПРАВО. Випуск 71. С. 284–290. С. 125–130. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.71.20>.
3. Триньова Я. Правове врегулювання використання допоміжних репродуктивних технологій в Україні: аналіз та пропозиції. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 1. С. 244–250. DOI: 10.31733/2078-3566-2022-1-244-250.
4. Checherskiy V. Human trafficking and surrogate motherhood: challenges. *Конституційно-правові академічні студії*. 2021. Випуск 1. С. 35–43. DOI <https://doi.org/10.24144/2663-5399.2021.1.04>.
5. Вознюк А.А., Оперук В.І., Дякін Я.О. Характеристика злочинних об'єднань, що вчиняють злочини у сфері сурогатного материнства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2024. Серія ПРАВО. Випуск 86. Том 5. С. 30–38. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.4>.
6. Гриньків О.О., Ляш А.О. Торгівля людьми: деякі аспекти протидії. *Протидія злочинності: теорія та практика*: матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 26 жовтня 2018 року). Київ: Нац. акад. прокуратури України, 2018. С. 142–147.
7. Гриньків О.О. Проблемні питання протидії торгівлі людьми. *Часопис Київського університету права*. 2024. № 2. С. 121–125. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2024.23>.
8. Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні : наказ МОЗ України від 9 верес. 2013 р. № 787. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13#Text>.
9. Вирок Оболонського районного суду міста Києва від 28 жовт. 2024 р. Справа № 756/1293/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122621823>.
10. Вирок Оболонського районного суду міста Києва від 05 верес. 2024 р. Провадження № 1-кп/756/892/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121455104>.
11. Вирок Подільського районного суду міста Києва від 13 серп. 2024 р. Справа № 756/15737/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121030581>.
12. Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні : наказ МОЗ України від 9 верес. 2013 р. № 787. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13#Text>.
13. Ухвала Подільського районного суду міста Києва від 22 лип. 2024 р. Справа № 756/15737/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120590873>.

14. Dubravka H. Surrogate Motherhood as a Contemporary Form of Exploitation of Women and Child Trafficking. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, vol. 70, br. 2-3, 2020, str. 171–212. DOI: <https://doi.org/10.3935/zpfz.70.23.01>.
15. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.